

Monolatries-monoteïstiese perspektiewe in die Psalms: Konsep vir 'n teologiese ontwerp uit Eksodus 15:1b-18¹

D J Human

Departement Ou-Testamentiese Wetenskap

Universiteit van Pretoria

Abstract

Monolatric-monotheistic perspectives in the Psalms: Concept for a theological construct from Exodus 15:1b-18

This article proposes a theological concept from Exodus 15:1b-18 for the monolatric-monotheistic discussion in the Psalms. After some introductory perspectives on the monotheism debate in general a few themes are identified from Exodus 15. These include themes such as of the incomparability of Yahweh, His kingship as well as the exclusivity of Yahweh's existence and the theme of worshipping him. Finally, the praise of Yahweh as God of the gods forms the climax for this theological construct. The concept is then proposed as basis for the monolatric-monotheistic discussion in the psalms.

1. INLEIDING

Die monoteïsme-debat in die teologie en godsdiensgeskiedenis van die Ou Testament raak die wese van die Jahwe-geloof. Sowel die eie-aard van die verhouding tussen Jahwe en sy aanbidders asook hoe hierdie God binne Ou-Testamentiese tekste, in onderskeid

---

¹ Hierdie artikel is deel van navorsing wat gedurende 2001 as deel van 'n Alexander von Humboldt stipendium aan die Philipps Universiteit Marburg, Duitsland gedoen is. My hoogste waardering aan my gasheer-mentor, Prof Jörg Jeremias vir sy nederige en meesterlike kennis van die Ou Testament, waarby ek baie geleer het. Ek dra die artikel graag op aan my voormalige kollega, Louis Bezuidenhout, wat met sy nederigheid en menslikheid 'n ware vriend in die akademiese wetenskap was.

met ander gode van die Nabye-Oosterse wêreld en hulle aanbidders karakteriseer word, staan in die sentrum van elke poging om die bybels-monoteïstiese geloof te verstaan.

Die uitdrukking monoteïsme is 'n nuwe-tydse begrip wat dateer uit die *Aufklärung* (kyk Lang 1995:834; Stolz 1996:4) wat die skrywers van Bybeltekste nie geken of gebruik het nie. Die benaming en omskrywing van hierdie gedefinieerde teologiese en godsdiens-historiese *theolegomenon* is dus in die huidige teologiese nadenke net by wyse van terugskouing moontlik. By die bepaling van teologiese Godsbeelde in oud-Israel handel sodanige refleksies derhalwe om 'n projektering van definisies en begripsinhoud terug in die geskiedenis. Eietydse pogings om monoteïsme te beskryf is dus tereg “Versuche neuzeitlicher Rekonstruktion unter Anwendung neuzeitlicher Fragestellungen” (Stolz 1996:15). Die verklaring en onderskeid tussen begrippe soos monoteïsme, monolatrie², henoteïsme³ en henolatrie⁴ is gevolglik vir 'n gedifferenseerde gesprek rondom die tema noodwendig. Dit geld veral wanneer die debat die totale spektrum van die Israelitiese teologie en godsdiensgeskiedenis dek. Selfs dan nog staan die terminologie relatief in verhouding tot die konteks(te) en godsbegrip soos dit in verskillende tydperke van Israel se geskiedenis gebruik word.

2. MONOTEÏSME – DIE DEBAT HERLEEF

2.1 Definisie

Die definisie van Alfred Bertholet (1952:320) het lankal reeds in die monoteïsme-debat 'n vastrapplek gekry. Hy omskryf hierdie een-god-geloof as “der Glaube an einen

---

² Monolatrie beteken “die Verehrung eines einzigen Gott” (Bertholet 1952:320). Net een god word gedien, sonder dat die bestaan van ander gode ontken word.

³ Henoteïsme is 'n uitdrukking wat Max Müller (1881) in die Godsdienswetenskap ingelei het. Dit dui op die “zeitlich gebundene Verehrung eines bestimmten Gottes” (Hartmann 1980:79) en sluit nie die geloof in die bestaan van verskillende gode of die verering van ander gode uit nie (Bertholet 1952:184). Die begrip karakteriseer die instelling van iemand, wat op 'n bepaalde oomblik in 'n verhouding van gelowige verering tot 'n bepaalde godheid staan asof die godheid die enigste god is. Hierdie fenomeen dui daarop dat antieke mense die eenheid van 'n godheid geken het, veral wanneer 'n bidder by geleentheid een bepaalde gode-gestalte aanbid en by 'n ander geleentheid 'n ander gode-gestalte aanroep (Lohfink 1985:14). In die ou Nabye Ooste dui henoteïsme veral op 'n krisissituasie, waar die bedreigde aanbidder vir 'n spesifieke god om hulp vra. Sodra die nood opgehef is, word ander gode weer by die verering van die aanbidder se lewe betrek.

⁴ Henolatrie dui op “die unbeschränkte Verehrung eines bestimmten Gottes” (Hartmann 1980:79). Hierdie definisie het veral op die Mesopotamiese godsdiensbetrekking wat feitlik net voorbeelde van henoteïsme en henolatrie oplewer.

einzigem Gott, der im Unterschied zu Monolatrie und Henotheismus den Glauben an die Existenz anderer Götter grundsätzlich ausschließt". Hierdie omskrywing sluit dus die bestaan van verskillende gode naas die bestaan van een enkele god uit. Omdat die tweede deel van sy definisie op die grootste deel van Ou-Testamentiese tekste nie van toepassing is nie verdien dit hersiening. Die nadere omskrywing van Schmidt (1997:108) moet dalk eerder oorweeg word, wanneer hy monoteïsme beskryf as die geloof aan "einen einzigen Gott, der gerade nicht so ist wie anderer Götter". Hierdie beskrywing laat ruimte vir die bestaan van meer gode en laat so reg geskied aan die inhoud van Ou-Testamentiese tekste asook die antieke Nabye Oosterse wêreldbeeld.

Die uitdruklike ontkenning van die bestaan van ander gode is 'n sterk beklemtoning van die sogenaamde teoretiese monoteïstiese geloof in Israel (Deut 4:35, 39; Jes 43:9v; 44:6-8; 45:5v, 7, 14, 18, 21v; 46:9). Dit geld eers vanaf 'n bepaalde tydperk in Israel se godsdiensgeskiedenis, naamlik die ballingskap. Soms word na hierdie vorm van monoteïsme ook as absolute monoteïsme, eksklusiewe monoteïsme of intolerante monoteïsme verwys.

Ook die teenoorstelling van eksklusiewe *profetiese* en tolerante *filosofiese* monoteïsme verdien melding. Waar die eersgenoemde kategorie die verering of bestaan van ander gode op 'n intolerante manier afwys, vertoon die tweede kategorie 'n toleransie teenoor die politeïsme. Die god van die filosofiese politeïsme is, volgens Lang (1995:834) "hinter den vielen Göttern verborgen". Hierdie godheid tree in die profetiese boodskap uit sy verborgenheid na vore. Dan verdring, vernietig en ontken hierdie godheid die bestaan van ander gode, soos uit die Ou Testament na vore kom (Assman (1993:46v).

2.2 Opbloei van die debat

Monolatrie en monoteïsme was vir 'n lang tydperk 'n verwaarloosde tema in die bestudering van die Jahwe-geloof binne die Ou Testament. Sedert die tagtigerjare van die twintigste eeu het die debat nuwe stimulus verkry. Vrae na die ontstaan en aard van bybelse monoteïsme het 'n sentrale rol in die Ou-Testamentiese Teologie en Godsdiensgeskiedenis begin speel. Na gelang van verskillende uitgangspunte en gespreksgenote

vertoon die debat verskillende aksente. Sowel die literatuur oor die debat asook standpunte rondom die aard en ontstaan van monoteïsme is bykans onoorsigtelik.

Die debat het sy opbloeï aan verskillende faktore te danke. Nuwe ontwikkelinge in die Bybelwetenskappe het noodwendig tot nuwe paradigmas en beklemtoninge aanleiding gegee. 'n Kritiese benadering ten opsigte van bestaande paradigmas en hipoteses het hierdie prosesse versnel. Die laat datering van Ou-Testamentiese tekste deur verskeie eksegete, die bevraagtekening van die vroeë bestaan van “bybelse” Israel deur sogenaamde “revisionist scholars” of minimaliste (kyk o a Davies 1992; Lemche 1996; Thompson 1996; Whitlam 1996), verskeie nuwe argeologiese, epigrafiese en ikonografiese ontdekkings⁵, die omdatering van die sogenaamde “Bondsboek” (Albertz 1994:78), asook nuwe hipoteses rondom die inbesitname van die land Kanaan is van die belangrikste beïnvloedende faktore in die diskoers (Gnuse 1997:346).

Vir die *mythos*-debat van Filosofie en Teologie is monoteïsme van besondere belang (Hossfeld 1985:57). Dit is veral die verlies van die poli-mythie ten gunste van die mono-mythos asook die verbanning van die geskiedenis-veelvoud, dit wil sê die verstaan van die werklikheid deur middel van verskillende mites, wat nuwe teologiese nadenke noodsaak. Die kanonisering van 'n enkele heilsgeskiedenis (“grand narrative”) deur die Bybelse monoteïsme ten koste van meervoudige geskiedsbeskrywings plaas die Bybelse Teologie se verhouding tot Israel se Godsdiensgeskiedenis weer op die voorgrond. Sodoende verdien godsdien-historiese relasies tussen bybelse tekste en hulle Nabye Oosterse *Umwelt* toenemend aandag.

---

⁵ Die argeologiese ontdekkings van *Kuntillet 'Agrud* (Kades: 850-837) en *Kirbet el-Qôm* (Hebron: 750) met die seënwense daarop van “Jahwe ... en sy Ashera” het die monoteïsme-debat stimuleer. Die mees debatteerde aangeleentheid is of Ashera in hierdie inskripsies die aanduiding van 'n kultiese objek is en of dit op 'n godin dui (Hadley 1994:255). Het Jahwe dus 'n vroulike (goddelike) gemalin of is die inskripsies aanduidings van 'n pluraliteit van gode? Die toename van kultiese praktyke rondom die godin-figuurtjies vanaf die tweede helfte van die 8ste eeu vC het waarskynlik aanleiding tot profetiese kritiek daarteen gegee. Die *Kuntillet 'Agrud* – inskripsies, naamlik, “Jahwe uit Samaria” en “Jahwe uit Teman” bied ook interpretasiemoontlikhede van sogenaamde poli-jahwisme. Dit veronderstel verskillende vorme van Jahwe-aanbidding of Jahwe-vereringspraktyke. Die sentrale belydenis in Deuteronomium 6:4 (“Die Here is ons God, Hy is die enigste Here”) het moontlik teen die agtergrond van sulke praktyke ontstaan (Höfken 1984:89). Ander argeologiese ontdekkings, soos die bul-altaar uit die hoogland van Samaria of die 10de eeuse kultiese altaar Ta'anag onderstreep die vermoede, dat aspekte van politeïstiese kultus-praktyke in die vroeë geskiedenis van Israel nie totaal verdwyn het of afwesig was nie.

2.3 Vanselfsprekende sekerhede uitgedaag

Die herleefde debat vra inderdaad na nuut geformuleerde stellingnames en perspektiewe teenoor die tradisioneel gemotiveerde standpunte uit die verlede. Stolz (1996:1) meen selfs dat daar 'n paradigmaverskuiwing plaasvind het.

Die verskil tussen die standpunte van Von Rad en Eissfeldt bring die prinsipiële vraag na vore of die Jahwe-geloof van die begin af monoteïsties was en of monoteïstiese uitsprake eers in latere fases van Israel se godsdienshistoriese ontwikkeling ontstaan het. Von Rad (1962:39) meen “der Ausschliesslichkeitsanspruch des Jahweglaubens hat ja von Anfang an kein friedliches Nebeneinanderexistieren der Kulte geduldet. Ein Jahwekultus ohne das erste Gebot ist wirklich nicht vorstellbar.” Teenoor hom verteenwoordig Eissfeldt (1963:145) die mening dat Israel in voor-eksiliese tye, naas Jahwe, ook verkeie ander godhede vereer het. Die vanselfsprekendheid dat Jahwe dus van die begin af as die enigste God in die Israelitiese kultus vereer is, word in die monoteïme debat tot nuwe besinning uitgedaag.

2.4 Politeïstiese werklikheid as agtergrond

Sowel Bybelse as buite-Bybelse getuienis dui daarop dat die geskiedenis en geloof van “Bybelse” Israel op politeïstiese bodem afspeel. Alhoewel 'n presiese godsdienshistoriese weergawe van “Bybelse” Israel die Bybelwetenskap voortdurend ontwyk, blyk dit dat die verering van verkeie ander gode in die Laat-Brons- en Ystertydperke binne Palestina en die Nabye Oosterse omgewing bekend was⁶.

Verskeie Bybeltekste bevestig die deurslaggewende betekenis van die eerste gebod, naamlik om geen ander gode naas Jahwe te vereer nie: Sowel die verbod op hierdie praktyk en die oproep tot alleenverering van Jahwe (Eks 20:3, 23; 22:19; 23:13, 24; 34:14; Deut 5:7 ea) asook die verband tussen die alleenverering van Jahwe en die

---

⁶ Blenkinsopp (1986:354v) wys op verskillende panteons wat onder die bure van Israel bestaan het. Naas El, Baäl, Assur, Marduk, Kemos, Schagar en Hadad is verskeie ander gode in die Nabye Ooste aanbid (Handy 1995:27vv). Vergelyk verder Day (2000) vir gode soos Ashera, Astarte, Anat asook astraalgode en gode uit die Onderwêreld. Argeologiese ontdekkings van gode-figuurtjies uit die 7^e-8^e eeu vC bevestig dat monolatrie nie vir alle Israeliete vanselfsprekend was nie. By verskeie kultus-plekke was daar politeïstiese tendense (vgl Day 2000:227; Koch 2001).

beeldeverbod⁷ onderstreep die bestaan van politeïstiese kultuspraktyke. Daar is ook waarskuwings teen veelgodery, profetiese aanklagte teen vreemde kultuspraktyke (1 Kon 18; 2 Kon 1; Hos; Jer 2; Eseg 8), hoogmoed (Jer 2:12ev) en die volk Israel se vertrou op vreemde magte (Jer 30:1-3; 31:1-3; kyk Schmidt (1984:612). Polemieë met ander gode (Gen 31:19; 35:1-4; Rigt 11:24; 17; Rut 1:15; 1 Kon 18-19; 2 Kon 1; 10; 23:4), soos die konflik met die Baäls en Asheras, bevestig dat politeïstiese tendense Israel se godsdiens op gegewe tye gekenmerk het⁸.

Ten spyte van die teoreties-geformuleerde monoteïsme en monoteïstiese uitsprake in Ou-Testamentiese tekste was dit vir die skrywers van hierdie tekste onmoontlik om hulle van die politeïstiese taal van hulle leefwêreld los te maak. Teen die agtergrond van die voor-eksiliese geskiedenis van Israel, maar in besonder teen die agtergrond van die Nabye-Oosterse politeïstiese verwysingsstelsel (raamwerk) is monoteïsme in die Ou Testament met behulp van die politeïstiese werklikheid beskryf. Alhoewel die orname van Nabye-Oosterse mites of mitiese motiewe in Israel slegs deels en in gevarieerde (geherinterpreteerde) vorme voorkom, wys Koch daarop hoe die mythos monoteïsme enersyds as “Heimatboden” gebruik, terwyl politeïsme die mythos andersyds tot “Selbstvergewisserung” nodig het (Koch 2001). In die beskrywing van hulle godsverstaan het Israel dus hierdie Nabye-Oosterse motiewe krities-solidêr opgeneem en binne die raamwerk van die Jahwe-geloof aangepas. Dit geld ook vir die Psalms.

2.5 Vooronderstellings vir die debat in die Psalms

Vir die vasstelling en rekonstruksie van monolatries-monoteïstiese perspektiewe in die Psalms is dit nodig om enkele aspekte van die monoteïsme-debat, wat hier veronderstel word, kortliks weer te gee. Enersyds dien dit as raamwerk vir die diskoers tussen die Psalms en die oorblywende Ou Testament tekste; andersyds aksentueer dit aspekte van

---

⁷ Vergelyk Mettinger (1994:159-178) en Schmidt (1993:59-77): Eks 20:4-6 = Deut 5:8-10; Eks 20:23-24; 34:17; Deut 4:15-19, 23, 25, 28; 27:15; Rigt 17:1-5; Hos 3:4; 4:17; 8:1-7; 10:1-8,10; 13:2; 14:4, 9; Jes 2:8; Miga 5:12 en Amos 5:26.

⁸ Die kritiek van sowel die profete asook die Deuteronomistiese hervormings teen bestaande nie-konforme kultus-praktyke was gerig op die uitwissing van politeïsme, aangesien sulke tendense vir die Jahwe-geloof in die teoreties geformuleerde vorm onaanvaarbaar was.

Israel se godsdiensgeskiedenis en teologie duideliker ten einde hierdie twee invalshoeke van mekaar te onderskei.

Daar is verskeie faktore wat die Psalms se rol in die monoteïsme-debat 'n uitdagende onderneming maak. Sowel die problematiek rondom die datering van tekste asook die ingewikkelde groeiprosesse waarby enkele psalms of psalmversamelings betrokke is, maak psalmtekste as “bewysplase” vir die bepaling van die oorsprong en ontwikkeling van monoteïsme moeiliker. Schmidt (1994:241) meen daarom tereg dat die Psalms “weniger zu Begründung als eher zu Bestätigung” in die debat funksioneer. Interpretasie moontlikhede word verder uitgedaag deur die veralgemenende aard van poësie en beeldspraak. Die soms onbekende kultusvoorstellings asook mitologies-geklede begrippe, beelde en wêreldvoorstellings vul hierdie problematiek by die psalm-analise aan.

Dit is nie die doelstelling van hierdie artikel om 'n oorsig oor die wese en ontstaan van die Ou-Testamentiese monoteïsme te gee nie⁹. Enkele vooronderstellings wat as basiese (maar voorlopige) uitgangspunte in die debat tussen die psalmeksegese en die res van die Ou Testament geld, verdien egter melding. Hierdie bly oriëntasiemerkers vir die monolatrie-monoteïsme gesprek in die Psalms, maar is aan korrektiewe perspektiewe uit die psalmdebat onderhewig.

- Uit die navorsing van die histories-kritiese wetenskap kan met algemene konsensus postuleer word dat teoretiese monoteïsme die gevolg van eeue lange ontwikkeling in Israel se godsdiensgeskiedenis is¹⁰. Onder begeleiding van die profetiese kritiek, waaronder die monolatriese proteste van Elia (1 Kon 19 ea) en die werk van die sogenaamde klassieke profete, asook Josia se hervormings en die deuteronomiese hervormingsbeweging het teoretiese monoteïsme ontwikkel. Verskillende fases en prosesse, wat soms as evolusionêr, soms as revolusionêr tipeer word, het hierdie

---

⁹ Elders het ek aspekte hiervan aangeraak (kyk Human 1999:491-505). Daar bestaan in hierdie verband verskeie opsommings deur talle navorsers, byvoorbeeld Diedrich & Klopfenstein (1994), Lang (1995), Braulik (1998), en ander.

¹⁰ Vergelyk Gnuse (1997:347) en Day (2001:229). Hierdie standpunt staan teenoor die opvatting dat monoteïsme die gevolg is van 'n eenmalige openbaring of grondliggende ervarings van godsdiensstigters soos Moses, Jesus of Mohammed.

geleidelike wordingsproses van die “Israelitiese” godsverstaan begelei tot die deurbraak van teoretiese monoteïsme in die Babiloniese ballingskap¹¹.

- Eenduidige monoteïstiese of monoteïsties-klinkende formulerings dateer eers vanaf ongeveer die helfte van die 6de eeu vC¹².
- Die voor-monargiese en voor-eksiliese beskrywing van die Jahwe-geloof behoort nie as politeïsties, heidens of selfs as ’n lokale variant van die voor-asiatiese politeïsme omskryf te word, soos Lang (1995:835) meen nie. Israel was deurgaans monolatries¹³. Vanaf die ontstaansjare van die Jahwe-geloof het dit binne ’n politeïstiese verwysingsstelsel vanuit ’n interne godsdienstpluralisme ontwikkel. In hierdie voor-eksiliese tydperke (laat-Bronstyd asook Yster I en II) is die begrippe praktiese of tolerante monoteïsme eerder toereikende tipes vir hierdie fenomeen.
- Verskeie eksegetiese pogings om die wortels en ontstaan van monoteïsme tot die persoon of tye van Moses (Freud 1939 [1999]:40; Albright 1957:272; Assman 1993), Saul (Van der Toorn 1993:519), Dawid (Lang 1981:100) of selfs die Persies-Hellenistiese tyd (Thompson 1995:107ev) vas te lê, is nie oortuigend genoeg vir breër konsensus onder Ou Testamentici of godsdiensthistorici nie.

By die rekonstruksie van monolatries-monoteïstiese perspektiewe in die Psalms is die literêre konteks van elke individuele psalm van aller grootste belang. ’n Vermenging van perspektiewe of ongedifferensiëerde sistematiesing van psalminhoude sal nie reg laat geskied aan elke afsonderlike psalm of aan die verskillende godsvoorstellings nie.

---

¹¹ Die katastrofe van die Babiloniese ballingskap lei tot duidelike monoteïstiese uitsprake in verskillende literatuur van Israel (Rechenmacher 1997:209).

¹² Alhoewel daar verskillende menings oor die aangeleentheid bestaan (Schmidt 1994:243), argumenteer Braulik (1994:100) dat die geboorte-uur van absolute monoteïsme in Deuteronomium 4:35, 39 voorkom. Die datering van Deuteronomium 4 is wel omstrede. By Deutero-Jesaja word die monoteïstiese konsep, waarin die eksklusiwiteit van Jahwe as enigste of uitsluitlik werkmagtige God, wyer ontwikkel en daargestel.

¹³ Vergelyk Tigay (1986) en Braulik (1998:424). Die uitsluitlike verering van Jahwe word binne hierdie tydperke met die begrip monolatrie uitgedruk.

Daarby is my rekonstruksie in die groter debat 'n perspektief wat vir revisie oop is, en met ander perspektiewe in gesprek wil tree.

2.6 Enkele metodologiese vertrekpunte

Hierdie artikel bied slegs 'n konsep vir 'n meer gedetailleerde psalmstudie oor die bovermelde onderwerp. Ooreenkomstig die konsepsionele raamwerk, wat met behulp van Eksodus 15:1-18 ontwerp word, sal 'n eksemplariese keuse van 'n aantal psalms die perspektiewe in die monolatrie-monoteïsme debat dien. Met geselekteerde psalms kom elke teks dan literêr-histories onder die vergrootglas. 'n Sinkronies bepaalde diakronie kenmerk verder die eksegetiese metodiek wat die literêre aspekte van elke teks met historiese insigte sal integreer. Toegespitste aandag aan tradisie-historiese temas en motiewe is vir die eksegetiese proses wesenlik belangrik.

As voorskou tot die inhoudelike bewerking van die psalmtekste word die konsepsionele raamwerk saamgestel met die oog op die volgende aspekte wat by elke psalmteks aan die orde sal kom. Die oogmerke is om:

- die *spore van politeïsme* in elke teks te ontbloot met 'n bepaling van die funksie van ander gode of motiewe van vreemde gode;
- die *verhouding tussen die Bybelse God* en mitologiese sinspelings op *ander gode* te interpreteer;
- 'n *karakterisering van die Bybelse God* as enigste, hoogste of uitsluitlike God binne elke konteks daar te stel;
- die moontlike rede(s) vir die verbod op die dien of aanbidding van ander gode vas te stel;
- die *verhouding tussen relevante uitdrukkings* in die gekose psalms en soortgelyke uitdrukkings buite die Psalmkorpus, selfs in Nabye Oosterse kontekste en tekste te bepaal; en

- die *monolatries-monoteïstiese eienskappe van die Jahwe-geloof* in elke gekose psalm na te spur.

Teen hierdie agtergrond dien Eksodus 15:1-18 as eksemplariese keuse vir die ontwerp van 'n teologiese konsep om monolatries-monoteïstiese perspektiewe vanuit die Psalms na vore te bring.

2. EKSODUS 15:1-21: RAAMWERK VIR 'N KONSEP

2.1 Inleiding

Vir sowel die geskiedenis as vir die geloof van oud-Israel is Eksodus 15:1-18 een van die belangrikste teologiese tekste in die Ou Testament. Gegiet in die vorm van 'n psalm weerspieël hierdie teks die grondliggende gebeurtenis van Israel se bevrydings-geskiedenis by die Rietsee. Lauha (1963:32) praat daarvan as die “allerlebendigste Grunderfahrung” in die lewe van die volk Israel. Verskeie kere in die Ou Testament dien dit as beskrywing van Israel se teologiese geboorte-uur. Die Rietsee is die gehistorieseerde ruimte waar Jahwe die volk Israel in besit neem. In latere tekste van die Ou Testament het hierdie reddingsgebeure 'n duidelike nawerking¹⁴. Hierdie *Nachwirkung* van die tradisie-historiese motiewe dui daarop hoe die Jahwe-geloof die Rietsee-gebeure tot oertyd-ervaring van sy bevryding gemaak het. Jahwe se oorwinning oor die chaosmagte in die oertyd dien as teologiese rekonstruksie om hoop te skep vir wanneer Israel in sy latere geskiedenis in uiterste gevare en nood verkeer.

Vir 'n monolatries-monoteïstiese skildering van die Jahwe-geloof vanuit die Psalms bied Eksodus 15:1-18¹⁵ passende konsepionele temas. As basis vir 'n diskussie vorm hierdie temas 'n vertrekpunt wat as 'n ontwerp vir die debat in die Psalms dien. Die volgende temas tree uit hierdie perikoop na vore, naamlik, die onvergelyklike van Jahwe, Jahwe se koningskap, die uitsluitlike verering (*Ausschliesslichkeit*) van Jahwe, die

---

¹⁴ Voorbeelde hiervan is talryk, vergelyk byvoorbeeld Jeremia 31 en Psalm 106:12. Die werke van Kaiser (1959) en Lauha (1963) lewer verskeie voorbeelde van tradisie-historiese Rietsee motiewe op.

¹⁵ Vir my vollediger uiteensetting en eksegeese van Eksodus 15, kyk Human (2001:419-443). Uit hierdie analise word die basiese temas gekonseptualiseer.

lof aan Jahwe en die God van die gode. Binne Eksodus 15:1-18 word hierdie perspektiewe op monolatrie en monoteïsme tot samehangende teologiese tapisserie verweef. Op hierdie psalmonwerp kan 'n psalmgesprek rus en opvlam.

2.2.1 Onvergelyklikheid van Jahwe

In die Ou Testament bestaan verskeie verwysings na die onvergelyklikheid van Jahwe¹⁶. Dat Jahwe die enigste bestaande God is, kom hoofsaaklik in latere (eksilies-na-eksiliese) tekste van die Ou Testament tot uitdrukking¹⁷. In die Psalms vorm die aspek van sy onvergelyklikheid 'n belangrike bousteen in die monolatrie-monoteïsme debat¹⁸. Met retoriese vrae, uitdrukkings van ontkenning en vergelykingsuitsprake word Jahwe se verheuenheid en meerwaardigheid (*Überlegenheit*) bo ander gode en bo-menslike magte in die Psalms beklemtoon¹⁹.

In die Rietsee- of Moseslied (Eks 15:1-18) bewys Jahwe Homself as die onvergelyklike God. Eksodus 15:1-18 skilder twee aspekte van hierdie onvergelyklikheid. Jahwe se *oorwinning oor die vyandelike magte*, naamlik Farao en sy strydmagte, beteken terselfdertyd sy verlossende toewending tot die volk wat aan Hom behoort (Eks 15:1b-12). Tweedens word die onvergelyklike optrede van Jahwe ten gunste van 'n bepaalde groep belig deur die genadevolle *begeleiding van sy volk deur lewensbedreigende gevare* heen (Eks 15:13-17). Sy volk se deurtog deur die Jordaansrivier asook hulle vestiging (planting) op Sion vorm belangrike heilshistoriese bakens in hierdie heilsbegeleiding. Die gevolg van Jahwe se oorwinning oor sowel gevaarlike historiese (Eks 15:1b, 6v, 9 en 21) asook mities geklede vyandsmagte bereik 'n hoogtepunt in die proklamering van sy ewige koningskap (Eks 15:18).

Vers 11 vorm in noue samehang met vers 12 'n klimaktiese hoogtepunt van Jahwe se oorwinning oor lewensbedreigende vyandsmagte (Eks 15:6-12), naamlik Farao

¹⁶ Voorbeelde hiervan kom voor in Eksodus 9:14; 2 Samuel 7:22; 1 Konings 8:23; Jesaja 44:6-8; Jeremia 10:6v, 49:19 en 50:44; 1 Kronieke 17:20 en 2 Kronieke 6:14.

¹⁷ Voorbeelde is Jesaja 40:18; 43:10-12; 45:14, 21, 22; 46:9; Deuteronomium 3:24; 33:26 en Miga 7:8.

¹⁸ Vergelyk Psalm 18:32; 35:10; 71:19; 77:14; 86:8; 89:7, 9 en 113:5.

¹⁹ Labuschagne (1966:8-28) het “negation”, “rhetorical questions” en “expressions by means of verbs” as belangrikste uitdrukkingswyses van Jahwe se onvergelyklikheid geïdentifiseer.

en sy leërmag. Daarom die dubbele retoriese vraag “wie is soos u onder die gode, Jahwe? Wie is soos u geweldig in heiligheid, geëer vir roemryke dae, Een want wonders bewerk?”. Binne die raamwerk van die mitologiese *Chaoskampf*-tema en in die konteks van sy koningskap belig hierdie himnies geformuleerde retoriese vrae “Wie is soos u ...” (2 keer) Jahwe se onvergelyklikeheid onder die gode.

Die *Elim* oftewel gode (Eks 15:11)²⁰ moet in Eksodus 15 nie om hulle bestaan onderhandel of veg nie. Hulle bestaan wel. Ook die behoefte om hulle bestaan te ontken is nie vir die teks belangrik nie. Maar hulle mag en optrede word wel beoordeel. Binne die konteks verteenwoordig hulle alle goddelike en bo-menslike magte wat lewensbedreigend en vyandelik teenoor Jahwe en sy volk staan. Maar Jahwe kan alle menslike en bo-menslike kragte afweer. Hy bring hierdie magte tot siddering (Eks 15:14-16). Sy optrede is sowel lofwaardig vanweë sy roemryke dae (נִרְאָה תְהִלָּה – v 11b)²¹ asook wonderwerkend (עָשָׂה פְלִאָּ – v 11b)²² In toorn verteer en vernietig Hy hulle (Eksodus 15:7, 12).

In teenstelling met die onvergelyklike mag van Jahwe word die posisie van die *Elim* duidelik. Hulle word ontmagtig. In hulle optrede en magsdaarstelling is hulle nie so magtig soos Jahwe nie. In die agtergrond verkrummel die swewende en ongenoemde koningskap van Marduk en Baal. So ook die mag van die Egiptiese gode. Farao²³ en sy leërmag asook die vyande verdwyn nie alleen onder die water nie, maar bly in die skadu van Jahwe se verhewenheid.

Jahwe se attribute, naamlik sy verhewenheid/hogheid (Eks 15:1b, 7), sy heerlikheid/magtigheid (Eks 15:6, 11) en sy heiligheid (Eks 15:11, 13, 17) word met die

---

²⁰ Die begrippe אֱלִים (Ps. 58:2) of אֱלֹהִים (Job 41:17; Ps 29:1; 89:7 en Dan 11:36) as meervoudsvorme van *El* sinspeel op die mitologiese Nabye-Oosterse gode-panteon. Die identifikasie van Jahwe met sowel אֱלֹהִים as אֱלִים kom in Eksodus 21:2 voor.

²¹ Jahwe se dae gee gereeld aanleiding tot vrees (Ps 47:3; 68:35; 76:8, 13; 89:8; 96:4; 99:3), maar ook roem (Jes 60:6; 63:7; Ps 78:4; 79:13 en 106:2, 12).

²² Dat Jahwe wonders doen, kom gereeld in die Ou Testament voor (vgl Jes 9:5; 25:1; 29:14; Ps 77:12, 15; 78:12; 88:11, 13; 89:6; 119:129; Klaagl 1:9 en Dan 12:6). In samehang met עָשָׂה staan die uitdrukking עָשָׂה פְלִאָּ met betrekking tot die wonders van Egipte (Ps 77:15; 78:12) of met die oorgang van die volk oor die Jordaan (Jos 3:5). Dit kan egter ook op die lewegewende handeling van Jahwe dui (Ps 88:11; Jes 25:11).

²³ “Bei Pharaon wird ein Doppelcharakter des Königtums deutlich”. Hy beliggaam in sy amp “die Einheit von Gott und Mensch; er hält die Ordnung des Lebens in Natur und Gesellschaft aufrecht” (vgl Schmidt (1996:247).

uitoefening van sy mag (Eks 15:2, 6, 13) oor die natuur (Eks 15:1b-12) en in die geskiedenis (Eks 15:13-17) aan die werklikheid van die lewe verbind. Veral sy krygersrol as reddende stryder, wat vir sy volk veg, beklemtoon sy attribute met betrekking tot sy onvergelyklike magsdade.

In die natuur is die (Riet)see, oftewel *Jam* (Eks 15:4 ea) en die watervloede (Eks 15:5) geen mitologiese teenstander of bedreigende chaosmag soos in die Nabye-Oosterse *mythos* nie, maar 'n instrument in Jahwe se hand om die vyande te vernietig en sy volk te red. Jahwe se verheuenheid bo die gode van die Israelitiese *Umwelt* kom daarmee tot uitdrukking. Nie net teenoor die farao en sy leërmag nie, maar ook teenoor die vyande (Eks 15:6, 8, 14-16) en ander vreemde gode word Jahwe tot ewige maghebberkoning gekroon. Die *Ruach* wat van Hom uitgaan (Eks 15:8, 10) dryf en vestig sy beheersende en vernietigende werkingskrag. In die geskiedenis dien hierdie handeling by die Rietsee as oer-voorbeeld om sy mag te bevestigend te openbaar. Dit skep hoop vir sy volk in daaropvolgende gevare in die woestyn (Eks 15:13) en in Kanaän (Eks 15: 14-16) voordat Israel die tempel oprig.

'n Herinterpretasie of *Neudeutung* van die Nabye-Oosterse mites asook die reaksie op die werking van vreemde gode uit die Israelitiese *Umwelt* word binne hierdie konteks duidelik: Jahwe moet as magtigste God bo ander gode geroem word. Geen ander god kan soos Hy optree nie. Hy besit die ware mag²⁴. Met betrekking tot die gode van Egipte, het Jahwe gedoen, wat hulle nie kon doen nie²⁵, naamlik om die lewensbedreigende vyandsmagte te oorwin en gelyktydig, ten spyte van gevare, die redding en genadevolle begeleiding van sy volk te voltrek.

2.2.2 Koningskap van Jahwe

Jahwe se verheuenheid/meerwaardigheid oor alle menslike en goddelike magte word uiteindelik in Eksodus 15:18 verwoord met die uitspraak: "Jahwe is koning vir ewig en

²⁴ Vergelyk hoe Baäl en Marduk in die antieke Nabye-Oosterse mites as konings van die gode gekroon is. In die Baäl-mite van die Kanaänitiese mitologie oorwin Baal die see-(chaos)god *Jam* na 'n godesryd. Dan word hy in sy heiligdom as ewige wêreldheerser geroem (Spiekermann 1989:110; Jeremias, 1987:100). Die god Marduk vervul dieselfde rol in die Mesopotamiese mitologie. Na sy stryd met Tiamat word hy deur die ander (jonger) gode in 'n godebyeenkoms tot onvergelyklike god proklameer (Gressmann 1921:116-117, 122, 126).

²⁵ Vergelyk Eksodus 12:12: "... en Ek sal strafgerigte hou oor al die gode van Egipte, Ek, die Here".

altyd”. Deurdat hy as ewige koning²⁶ geproklameer word, word die aard van sy wese en werk onbeperk op die toekoms betrek. Sy koningskap transendeer daarmee ook die lewe van sy volk binne die sferes van tyd en geskiedenis. Hierdie koningskap het betrekking op die heilshandeling van alle ander gode (Eks 15:11) asook op die kragwerking van die volkerewêreld (Eks 15:14-16). Jahwe se mag oor die natuur (“see” – Eks 15:1, 4, 8, 19, 21b; “watervloede” – Eks 15:5, 8; “water” – Eks 15:8; “aarde” – Eks 15:12) getuig nie alleen van sy heerskappy oor alle skepsele/skeppings nie, maar as instrument(e) van sy heilshandeling gebruik. Hy die skepping as heilsmiddel, wanneer sy volk, dit wil sê die “ek” (Eks 15:2) of die kinders van Israel (Eks 15:1a, 19) in gevaar verkeer. Op hierdie manier regeer Jahwe oor alle gevaarlike en lewensbedreigende magte in die skepping en in die geskiedenis.

Die koningsheerskappy van Jahwe het vanselfsprekend betrekking op sy eie volk. Die historisering van hierdie Jahwe-Israel verhouding geskied teologies by die heilsgebeure wat by die Rietsee plaasvind. Jahwe se rol as chaos-strydvegter (Eks 15:3), verlosser (Eks 15:2, 13), en besitter, dit wil sê die skepper van sy volk (Eks 15:17) gee verder inhoud aan die koningsmetafoer²⁷.

2.2.3 Aspekte van uitsluitlikheid (*Ausschliesslichkeit*) in die verhouding met Jahwe

Alhoewel daar geen eksplisiete aanduidings in Eksodus 15:1b-18 voorkom dat Jahwe die enigste bestaande (G)god is nie, laat enkele uitsprake in die teks tog ruimte daarvoor dat Hy uitsluitlik deur die “ek” en sy voorvaders vereer is. ’n Direkte gebod of oproep dat Hy alleen gedien moet word, ontbreek ook in die voor-die-handliggende teks. Maar teksduiders soos “my God” (Eks 15:2) en “God van my vaders” (Eks 15:2) sou daarop kon dui dat ’n uitsluitlike verhouding tussen Jahwe en sy volk/aanbidders bestaan het. Sou die “ek” in die teks ’n aanduiding wees van hetsy ’n kleingroep of die hele volk, projekteer hierdie suggesties ’n eksklusiewe band in die verhouding tussen die volk en Jahwe, die God van hulle voorvaders.

Die stilistiese omraming van die vyande se wraaksugtige en moordlustige optrede (Eks 15:9) deur die vernietigende daade van Jahwe (Eks 15:6-8, 10-11) asook die

---

²⁶ Vergelyk Psalm 29:10 en 146:10.

²⁷ Ten spyte van vele probleme illustreer Jeremias (1987), Janowski (1989:389v), Schmidt (1996:204-247, § 11) en andere watter belangrike funksie hierdie metafoer vir die Jahwe-geloof vervul.

volkeregevere (Eks 15:14-16a) wat literêr deur die versorgende en reddende handeling van Jahwe (Eks 15:13, 16b-17) omsluit word, bevestig die volkome onmag van die ander gode met die oor- en almag van Jahwe. Hierdie argumente, in samehang met die oproepe om Jahwe te prys (Eks 15:1, 21), asook die devaluasie van die ander gode (Eks 15:11) dui op die uitsluitlike toewending van Jahwegelowiges tot hulle God. Daarmee veronderstel Eksodus 15 die sonderlinge verering van Jahwe as persoonlike God, die God van die vaders. Hierdie diens geskied te midde van die bestaan van ander gode.

2.2.4 Lof aan Jahwe, die God van die gode

Die band tussen die lofprijsing van die Jahwegelowiges en hulle onvergelyklike God staan in Eksodus 15:1b-18 sonder twyfel sentraal. Oproepe om Jahwe te loof (Eks 15:1, 21) word gemotiveer deur die feit dat Jahwe Homself as onvergelyklike God tussen die ander gode bewys het. Sy kragtige werking, waarvan die uitkoms vernietigend op die vyandelike magte, maar helend op sy volk inwerk, word daardeur bevestig. Op hierdie wyse word sy attribute, naamlik, sy verhewenheid/hogheid (Eks 15:1b, 7, 21), sy heerlikheid/magtigheid (Eks 15:6, 11) asook sy heiligheid (Eks 15:11, 13, 17) op die voorgrond gestel.

In teenstelling met die siddering en bewing van die volkere reageer die kinders van Israel met himniese vertroue op Jahwe se handeling. As eerbiedige antwoord op sy magswerking gee Jahwegelowiges lof vir hierdie God se wese en werk. Hierdie lofprijsing skep by die gelowiges vertroue wanneer hulle Hom as hoogste God tussen al die ander bestaande gode vereer.

Die aard van hierdie himniese verering en eerbiedige erkenning van 'n onvergelyklike God deur middel van 'n retoriese onvergelyklikheidsvraag is in die Nabye-Oosterse himnologie bekend (kyk Labuschagne 1966:31-63; Stolz 1977:9-24). In die Ou-Testamentiese Jahwe-geloof word dit egter met kritiese herinterpretasie op Jahwe van toepassing gemaak.

3. SINTESE

Eksodus 15:1b-18, 'n psalm wat buite die korpus van die Psalmboek voorkom, reflekteer die teologiese gebeure by die Rietsee waarin farao en sy leërmag asook alle ander

lewensgevaarlike magte, wat Jahwe se volk bedreig, oorwin word. Jahwe is die oorwinnaar-kryger-god. Hy neem 'n sonderlinge posisie onder die gode in. Met die uitoefening van sy mag onderskei Hy Hom na wese en werking van alle ander gode (*Elim*). Na buite (gevaare van volkere) sowel as na binne (sy eie volk) tree Hy onvergelyklik op. Sy daede is sowel vernietigend as helend. Dit bevestig sy mag en sy trou. Oor die bestaan van een enkele god is daar in Eksodus 15:1b-18 nie sprake nie. Oortuigings wat Jahwe as die hoogste God beskryf vanweë sy onvergelyklike werkingskrag en wese is wel aanwesig.

Sleutelbegrippe en temas uit Eksodus 15, wat grondliggende boustene vir die monolatries-monoteïstiese debat in die psalms vorm, is dus Jahwe se *onvergelyklikheid* asook sy *koningskap*. Verder kom aspekte van sy *uitsluitlikheid* (*Ausschliesslichkeit*) aan die orde, waarin vrae na sy *uitsluitlike bestaan* of die *uitsluitlike verering* van Hom alleen beantwoord word. 'n Laaste tema fokus op die *lof* aan hierdie onvergelyklike God van die gode. Hierdie temas bou die basiese teologiese konsep vir die monolatrie-monoteïsme debat in die psalms.

Om die monolatries- monoteïstiese perspektiewe in die psalms *an sich* te bespreek, was natuurlik nie die doel van hierdie uiteensetting nie. Slegs die kontoere van 'n teologiese konsep uit Eksodus 15:1b-18 kom vir so 'n diskussie hier aan die orde. Vir elk van die vier gekose temas sal eklekties gekose psalms die profiel van die diskussie inkleur. Verskeie psalms sal soms meer en ander soms minder as volledige psalmtekste deel van die debat wees.

'n Visualisering van enkel gekose psalms vir so 'n gesprek lyk soos volg: In die Psalms word die *onvergelyklikheid van Jahwe* op 'n soortgelyke wyse as in Eksodus 15:1b-18 daargestel. Met retoriese vrae, uitdrukkings van ontkenning asook ander vergelykingsuitsprake reflekteer psalmtekste onvergelyklike aspekte van Jahwe se handeling. Na sy wese en werk teken tekste sy *übergeordnete* posisie bo alle ander gode of bo-menslike magte. Volgens die vermelde literêre kategorieë kom die volgende tekste aan die bod:

- Retoriese vrae – “*wie is God buiten Jahwe*” (Ps18, 32); “*wie is soos u*” (Ps 35:10; 71:19; 89:9); “*wie is gelyk aan Jahwe*” (Ps 89:6); “*wie is soos Jahwe, ons God*” (Ps 113:5); “*wie is so 'n groot God, soos God*” (Ps 77:4); “*wie is soos Jahwe*” (Ps 89:7);
- Uitdrukkings van ontkenning - “*daar is niemand soos u onder die gode nie*” (Ps 86:8); en
- Vergelykingsuitsprake – “*daar is niemand soos u nie*” (Ps 40:6).

Vir die profilering van *Jahwe se koningskap* speel tekste soos Psalms 95-97 'n primêre rol. Perspektiewe uit Psalms 27, 47 en 93 kan hierby aanvullend funksioneer. Die teologisering rondom die *uitsluitlike verering en bestaan van Jahwe* as God kom in Psalms 81 en 86 na vore. Vir die dood en onderwaardering van die ander gode as afgode lewer die inhoud van Psalms 82 (met Ps 58) en 115 (met Ps 135) deurslaggewende betekenis. As *loflied* op die wese en werk van Jahwe se werk in die skepping, in die geskiedenis en in die lewe van sy skepsele is die getuienis van Psalm 136 verteenwoordigend van die hele Psalter. Al hierdie tekste het slegs 'n eksemplariese funksie en dien ter illustrasie van die gekose teologiese konsep. Met perspektiewe uit hierdie tekste kan die Psalms 'n besondere bydrae tot die monolatrie-monoteïsme-debat maak.

Literatuurverwysings

- Albright, W F 1957. *From stone age to Christianity: Monotheism and the historic process*. Second edition. New York: Doubleday.
- Assman, J 1993. *Monotheismus und Kosmotheismus: Ägyptische Formen eines “Denkens des Einen” und ihre europäische Rezeptionsgeschichte* (SHAW phil-hist 1993/2), Heidelberg.
- Bertholet, A 1952. *Wörterbuch der Religionen*. Stuttgart: Kröner Verlag.
- Blenkinsopp, J 1986. Yahweh and other Deities: Conflict and accomodation in the religion of Israel. *Interpretation* 15(4), 354-366.

- Braulik, G 1994. Deuteronomy and the birth of Monotheism, in Braulik, G, *The theology of Deuteronomy: Collected essays of Georg Braulik*, tr by U Lindblad. Dallas: Bibal Press.
- Braulik, G 1998. Monotheismus. *Lexikon für Theologie und Kirche* 7, 424-426.
- Davies, P R 1992. *In search of "Ancient Israel"*. Sheffield: Sheffield Press. (JSOT.)
- Day, J 2000. *Yahweh and the gods and goddesses of Canaan*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Dietrich, W & Klopfenstein, M (Hrsg) 1994. *Ein Gott allein? JHWH-Verehrung und biblischer Monotheismus im Kontext der israelischen und altorientalischer Religionsgeschichte*. Freiburg, Schweiz: Universitäts-Verlag. (Kolloquium der Schweizerischen Akademie der Geistes-und Sozialwissenschaften 139.)
- Freud, S 1999. *Der Mann Moses und die monotheistische Religion: Schriften über die Religion*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Gnuse, R K 1997. *No other gods: Emergent monotheism in Israel*. Sheffield: Sheffield Academic Press. (JSOT Suppl 241.)
- Gressmann, H 1926. *Altorientalische Texte zum alten Testament*. Berlin: W de Gruyter.
- Handy, L K 1995. The appearance of Pantheon in Judah, in Edelman, D V (ed), *The triumph of Elohim: From Yahwisms to Judaisms*, 27-43. Kampen: Pharos.
- Hartmann, B 1980. Monotheismus in Mesopotamien, in Keel, O (Hrsg), *Monotheismus im alten Israel und seiner Umwelt*. Fribourg: Schweizerische Katholisches Bibelwerk.
- Hossfeld, F L 1985. Einheit und Einzigkeit Gottes im frühen Jahwismus, in Böhnke, M & Heinz, H (Hrsg), *Im Gespräch mit dem dreieinen Gott: Elemente einer trinitarischen Theologie*. Festschrift für W Breuning. Düsseldorf: Patmos.
- Human, D J 1999. Aspects of monotheism: A continued debate. *Old Testament Essays* 12(3), 491-505.
- Human, D J 2001. Exodus 15:1-21 – Lob an den unvergleichlichen Gott!. *Old Testament Essays* 14(3), 419-443.

- Jeremias, J 1987. *Königtum Gottes in den Psalmen: Israels Begegnung mit dem kanaanäischen Mythos in den Jahwe-König-Psalmen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. (FRLANT 141.)
- Kaiser, O 1959. *Die Mythische Bedeutung des Meeres in Ägypten, Ugarit und Israel*. Berlin: Töppelman.
- Keel, O (Hrsg) 1980. *Monotheismus im alten Israel und seiner Umwelt*. Fribourg: Schweizerische Katholisches Bibelwerk.
- Koch, K 2001. Von Mythos zum Monotheismus. Marburger Vortrag am 30. Oktober, 2001 (Unveröffentlicht).
- Labuschagne, C J 1966. *The incomparability of Yahweh in the Old Testament*. Leiden: Brill.
- Lang, B (Hrsg) 1981. *Der Einzige Gott: Die Geburt des biblischen Monotheismus*. München: Kösel Verlag.
- Lang, B 1995. "Monotheismus", in Görg, M & Lang, B (Hrsg), *Neues Bibel-Lexikon Band II H-N.*, 834–844. Zürich: Bentzinger.
- Lauha, A 1963. Das Schilfmeermotiv im Alten Testament. *Supplements to Vetus Testamentum* 9, 32-46. Leiden: Brill.
- Lohfink, N 1985. Zur Geschichte der Diskussion über den Monotheismus im Alten Israel, in Haag, E (Hrsg), *Gott der einzige: Zur Entstehung des Monotheismus in Israel*. Freiburg: Herder. (QD 104.)
- Mettinger, T N D 1994. "Aniconism: A West Semitic context for the Israelite phenomenon, in Dietrich, W & Klopfenstein, M (Hrsg) 1994:197-234.
- Rechenmacher, H 1997. "Ausser mir gibt es keinen Gott": *Eine sprach- und literaturwissenschaftliche Studie zur Ausschliesslichkeitsformal*. St Ottilien: EOS Verlag. (Arbeiten zu Text und Sprache im alten Testament 49.)
- Schmidt, W H 1984. Gott, II. Altes Testament, in Müller, G et al (Hrsg), *Theologische Realenzyklopädie* 13, 608–627.
- Schmidt, W H 1993. *Die Zehn Gebote im Rahmen alttestamentlicher Ethik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Schmidt, W H 1994. "Monotheismus, II Altes Testament", in Müller, G et al (Hrsg), *Theologische Realenzyklopädie* 23, 237-248.

- Schmidt, W H 1996. *Alttestamentlicher Glaube*. Neukirchen: Neukirchener Verlag.
- Schmidt, W H 1997. Monotheismus und erstes Gebot. *Theologische Literaturzeitung* 12(122), 1081-1092.
- Stolz, F 1977. Jahwes Unvergleichlichkeit und Unergründlichkeit: Aspekte der Entwicklung zum alttestamentlichen Monotheismus. *Wort und Dienst* 14, 9-24.
- Stolz, F 1996. *Einführung in den biblischen Monotheismus*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Spieckermann, H 1989. *Heilsgegenwart: Eine Theologie der Psalmen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Tigay, J H 1986. *You shall have no other Gods: Israelite religion in the light of Hebrew inscriptions*. Atlanta: Scholars Press. (HSS 31.)
- Van der Toorn, K 1993. Saul and the rise of Israelite State religion. *Vetus Testamentum* 43(4), 519-542.
- Von Rad, G 1962. *Theologie des Alten Testament, s I*. München: Kaiser Verlag.